

AZƏRBAYCANDA ZORXANA VƏ MİLLİ GÜLƏŞİN İNKİŞAF TARİXİ

Y.S. Cəlalov, Z.Z. Məmmədov, M.A. Nəcəfov

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

yashar.calalov@sport.edu.az, zaur.mammadov@sport.edu.az, mehman.nacafov@sport.edu.az

Nəşr tarixi

Qəbul edilib: 5 aprel 2022

Dərc olunub: 17 iyun 2022

© 2021 ADBTİA Bütün hüquqlar qorunur

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan ərazisində Zorxana idman növünün yaranması və inkişaf tarixi və onun İran zorxanası ilə oxşar və fərqli cəhətləri haqqında bəhs edilir. Həmçinin məqalədə Zorxana üzrə məşğələlərin keçirilməsinin ənənəvi xüsusiyyətləri öz əksini tapmış, idman alətləri və onların vasitəsi ilə icra edilən hərəkətlərin strukturu təsvir edilmişdir. Burada həmçinin məşğələlərin güləşçilərin yalnız fiziki deyil, həmçinin əxlaqi keyfiyyətlərinə də təsiri qeyd olunur.

Açar sözlər: *zorxana, güləş, tarix, idman alətləri.*

Azərbaycan güləşinin tarixi qədimdir. Hələ keçmiş zamanlarda ulu babalarımız şənlik və mərasimlərdə güc və sağlamlıq nümayişi kimi güləşdən də istifadə etmişlər [5]. Lakin, güləşmənin meydana gəlməsi və geniş yayılması heç də sadəcə bir məşğuliyyət və ya el şənliklərinin daha təmtəraqlı keçməsi məqsədini güdməmiş, mövcud ictimai quruluşun tələbatı ilə əlaqədar olmuşdur. Bu tələbat müxtəlif ictimai qruplar arasında gedən mübarizələrdə qələbəni təmin edəcək bir vasitə və ordunun fiziki cəhətdən inkişaf etdirilməsi kimi məqsədlər güdmüşdür. Belə güman edilir ki, Azərbaycanda güləşmə Şah İsmayıl Xətəinin dövründə daha çox inkişaf etmişdir. Şah İsmayıl, dövlətini genişləndirib Azərbaycan xalqının nüfuzunu artırıqdan sonra, ordunun təlim-tərbiyəsinə və fiziki hazırlığına xüsusi diqqət vermişdir. Bununla əlaqədar olaraq, onun təşəbbüsü ilə ölkənin bir çox yerlərində “zorxana” adlanan xüsusi məşq məktəbləri yaradılmışdır. Belə məktəblərin Bakı, Ordubad, Naxçıvan, Gəncə, Şuşa, Şəki, Şamaxı, Lənkəran,

Bərdə, Təbriz, Ərdəbil, Rəşt və b. şəhərlərdə yaranıb fəaliyyət göstərməsi barədə dəlillər vardır [4].

Azərbaycanda güləşmənin tarixini şərti olaraq 4 dövrə bölmək olar. Ən qədim zamanlardan XIX-əsrin ortalarına qədər olan müddəti birinci dövr hesab etmək olar. Bu dövrün güləşi digər milli oyunlarla qarşılıqlı surətdə inkişaf etmiş və əsasən xalq qəhrəmanlarının simasında təzahür etməyə başlamışdır. Belə ki, qədim dövrün pəhləvanları nəinki güləşmək, hətta gözəl at minmək, qılinc oynatmaq, nizə atmaq kimi mübarizə üsullarını da bacarmalı idilər. Demək, keçmişdə pəhləvanlar indiki kimi təkə bir idman növü ilə yox, eyni zamanda bir neçə döyüş üsullarını da öyrənirdilər. Bir çox mübarizə üsullarını gözəl bilən pəhləvanlara, folklor nümunələrimizdə və sənət əsərlərimizdə geniş yer verilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Şah ismayıl” kimi dastanlarda, Nizaminin “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə”, Mirzə Fətəli Axundovun “Sərgüzəşti vəzir-xani Lənkəran”, Y.V. Çəmənəminlinin “Qan içində”, İ.B.Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsərlərində pəhləvanlarımızın qoçaqlığı və qəhrəmanlıqları tərənnüm olunmuşdur [1,2,3,4].

Yusif Vəzir Çəmənəminli “Qan içində” romanında yazır: “Şuşa zorxanasını mahalda hamı tanıyırdı. Burada cavanlar məşq edir və bir-birinə zor gəlirdilər. Qurşaqutma yaman dəbdə idi”.

Bu baxımdan Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri M.F.Axundovun əsərləri diqqətə layiqdir. Onun əsərlərində milli güləş terminlərinə və ifadələrinə tez-tez rast gəlinir: “zor gəlmək”, “pişlənglə çəkmək”, “arxasını yerə qoymaq”, “tutaşmaq”, “güc sınamaq”, “qurşaq tutmaq” və s. [3,4].

Zaman keçdikcə müharibələrin xarakteri dəyişmiş, daha da mürəkkəbləşmiş, hərbi vasitələrlə təkmilləşmişdi. Belə təkmilləşmə prosesində daha qüdrətli müharibə vasitələri fiziki üstünlük zəruriliyini aradan qaldırmış, müharibələrin gedişini başqa istiqamətə yönəltdir. Beləliklə, güləşmə cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində müharibə vasitəsindən sırf tamaşa vasitəsinə çevrilmiş, sonralar idman xarakteri daşmışdır. Bu prosesin ilk mərhələsində əsas üstünlük fitri istedad və irsi keyfiyyətlərə (xüsusilə fiziki qüvvəyə) malik olan şəxslərə mənsub olmuşdur. Belələri haqqında, adətən, çoxlu əfsanələr, nağıllar, dastanlar, yaranmış, onların adları uzun müddət xalqın dilindən düşməmişdir. Belə güləş ustalarına tarixi şəxsiyyət kimi XVIII əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan pəhləvanlarının nümunəsində rast gəlirik.

İkinci dövr 1750-1920-ci illəri əhatə edir. Əvvəlki əsrlərdən fərqli olaraq biz bu dövrdə böyük xalq hörməti qazanmış məşhur pəhləvanlarla qarşılaşırıq. Onlar həm tarixi şəxsiyyət, həm də ancaq idmanın güləşmə növü ilə məşğul olan pəhləvanlar kimi tanınırdılar. Hələ 1789-1871-ci illərdə yaşamış maştağlı Hüseyinqulu Mürsəl Qulu oğlu, onun tələbəsi və həmyerlisi məşədi Əbdül Əli Axundov(1847-1918), Şonu Abdulla kimi milli güləş ustaları belələrindən olmuşlar. Burada, ilk növbədə, 1789-1871-ci illərdə yaşamış Hüseyinqulu Hacı Mürsəl Qulu oğlunu və onun tələbəsi hesab edilən "Altıaylıq" ləqəbli Məşədi Əbdül Əli Axundovu (Maştağa), Ağakışi Vəzirovu və Şonu oğlu Məmməd Hüseyini (Bakı), Mirzə Həşim oğlunu (Zabrat), Atababanı (Saray), Bunyəti və Sar Pəncini (Nardaran), Məmməd (Əhmədli) və b. qüdrətli milli güləş ustalarını misal göstərmək olar [3].

16 yaşından güləşməyə başlamış və qısa müddətdə öz əfsanəvi qüvvəsi və çevikliyi ilə hamını heyran etmiş Hüseyinqulu pəhləvan 40 il güləşlə məşğul olmuşdur. O, ömrünün sonuna kimi xalqımızın bu gözəl ənənəsini el içində yaymış, gənclərdə mərdlik, cəsurluq, yenilməzlik kimi müsbət keyfiyyətlər aşılamişdir. Bütün həyatını pəhləvanlığa həsr etmiş Hüseyinqulu, sonralar milli güləşmənin daha da

inkişaf etməsində misilsiz rol oynamışdır. Onun yetişdirmələrindən biri olan "Altıaylıq" ləqəvi ilə məşhur olan Məşədi Əbdül Əli Axundov təkcə Azərbaycanda deyil həm də şərq ölkələrində, Qafqaz və Şimali Qafqaz xalqları arasında geniş şöhrət qazanmışdır. O, 10 yaşından güləşməyə başlamış, 19 yaşında ikən yüksək güləşməyə başlamış, 19 yaşında ikən yüksək güləşmə bacarığına və heyratamiz bədən quruluşuna malik olmuşdur. Bu illərdə Altıaylığın məğlubiyyətsiz keçirdiyi saysız-hesabsız görüşləri onu getdikcə şöhrətləndirdi.

Üçüncü dövr 1920-1991-ci illərdi əhatə edir. Bu dövr Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti dövrüdür. Sovet hakimiyyəti Azərbaycanda xalqdan gələn digər güləş növlərinin təşəkkül tapmasına kömək etsə də milli güləş növlərimizə çox böyük zərbə vurdu. Məhz bu dövrdə proletar mədəniyyətinin təbliği ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda zorxanalar dağıdıldı, milli güləş və digər idamın növlərimiz məcburi unutturuldu [3].

1991-ci ildən bu günə qədər olan dövrü dördüncü dövr hesab etmək olar. 1989-cu ildə Azərbaycan Milli Güləş Federasiyası yaradıldı. Yaradıldığı ilk gündən başlayaraq federasiya Azərbaycan milli güləş növlərinin bərpası ilə məşğul olur [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda milli güləşin bir neçə növü mövcud olmuşdur: "qurşaqtutma", "güləş", "kəməri" ("kəmərbənd"), "pəhləvan güləşi (Zorxana güləşi)". "Qurşaqtutma" özü də iki növ olmuşdur: birincidə rəqibin qıçlarına qıçlarla təsir etmək və qıçların köməyi ilə atmaq qadağan edilmiş, ikincidə isə bu fəaliyyətlər qanuniləşdirilmişdir.

Sadalanan güləş növlərindən məlum səbəblərə görə 1991-ci ilə qədər Azərbaycan Respublikasında xalq arasında qorunub saxlanan əsasən "Güləş" və "Pəhləvan güləşi"dir. (Zorxana güləşi). "Qurşaqtutma" və "kəməri (kəmərbənd)" daha çox Cənubi Azərbaycanda qoruyub saxlanılmışdır [6].

"Güləş növündə güləşçilər əyinlərinə şalvar geyirlər. Bu, xüsusi parçadan tikilən, dizdən bir qədər aşağı olan geyimdir. Şalvarın üzərində buta şəkilləri olur. Şalvarın bel his-

səsində kəmərlər olur. Görüş zamanı güləşçi şalvarını kəmərlərindən, balağından tuta bilər.

Görüşdən əvvəl mütləq “meydan gəlmə” adlanan bədəni qızıdırıcı hərəkətlər icra olunur. Hərəkətlər və həmçinin görüşün özü “Cəngi” musiqisi ilə müşayiət olunur. “Meydan gəlmə” zamanı qol və qıç hərəkətləri, sino hərəkəti icra edirlər. Qədimdə millətlə hərəkətlərdən də istifadə edilirdi.

Görüş ayaq üstə və parterdə keçir. Güləşçilər əllərin, ayaqların, gövdənin köməyi ilə fənd icra etməyə çalışırlar. Rəqibinin küreyini yerə vuran güləşçi qalib hesab olunur. Qədim dövrlərdə rəqibin dizinin yerə dəyməsi qalib gəlmək üçün kifayət edirdi.

“Güləş” Azərbaycan Respublikasından başqa azəri türkləri yaşayan digər regionlarda Dağıstanda, Gürcüstanda, Cənubi Azərbaycanda da qorunub saxlanılmışdır [6].

Güləşin meydana gəlməsi zorxanalarla sıx bağlıdır.

XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda zorxanalar mövcud olmuşdur. Bu Zorxanaların İrəndəki Zorxanalarla oxşarlığı çoxdur. Bu təəccüblü deyil. Belə ki, bu region keçmişdə vahid ölkə kimi dəfələrlə birləşmişdir və ümumi mədəniyyətə malik olmuşdur. Bununla belə Azərbaycan zorxanalarının özünəməxsus cəhətləri də olmuşdur. Azərbaycan zorxanası haqqında nisbətən dolğun təsəvvür yaradan yazılı mənbə Hüseynqulu Sarabskinin XX əsrin əvvəllərində yazmış olduğu “Köhnə Bakı” əsəridir. Əsərdə XX əsrin əvvəllərinə kimi Bakı şəhərində mövcud olmuş Zorxana və orada keçirilən şənliklərdən bəhs edilir. Kitabın “Zorxana oyunu” bölməsində müəllif XX əsrin əvvəllərinə qədər Bakı şəhərində mövcud olmuş Zorxana və orada keçirilən məşğələlər haqqında danışılır. Kitabdən məlum olur ki, Bakı Zorxanası “İçərişəhərdə, Yuxarıbazarıda, Qoşa karvansaranın altında tağ bir zirzəmidə idi. Qapısı bazarın içindən idi. Zirzəmi çox qaranlıq idi. Orada sementlə suvanmış böyük bir hovuz vardı. Bütün məşğələlər bu hovuzun içində keçərdi. O hovuzda “süfrə” deyirdilər”.

Əsərdən məlum olur ki, Bakı zorxanası yarızirzəmi, tac formasında tikilmiş bina ol-

muşdur. Ortada 10×10 ölçüdə 1 metr dərinliyində hovuzda bənzər olan, “süfrə” adlanan dördbucaqlı bir meydan olmuşdur. İran zorxanalarında onlar dördbucaqlı deyil və “kodal” adlanır.

Zorxana alətlərindən birincisi “mil” və ya “toppuz” adlanırdı. Bu alətlə icra olunan hərəkətlərə “miloynatma” və ya “toppuz oyunu” deyirdilər.

Zorxana alətlərində ikincisinə “yekbagir” deyirdilər. İran zorxanasında ona “səng” (“daş”) deyilir. Bu- 1,5 m uzunluğunu, 0,5 m eni, 3 sm qalınlığı olan, qalxana bənzər, ortası dəstəli bir alət idi. Yekba oynayanlar arxası üstə uzanıb yekbagirlərin hərəsini bir əlinə alar və bütün bədəni ilə sağa və sola hərəkət edərdi. Bu hərəkət zamanı sağdan sola arxası üstə hərəkət edərkən, sağ qolu yuxarı, sol qolu aşağı enməli idi. Sonra həmin iş əksinə təkrarlanmalı idi. Hərəkət mürşid tərəfindən dumbulun çalınması və oxuma ilə müşayiət olunardı. Dumbul əvvəl ağır, sonra sürətli tempdə çalınardı. Hər yuxarıda qeyd etdiyimiz hərəkəti iyirmi dəfə təkrar etsə idi, o, böyük pəhləvan sayılırdı. Dumbulçu həmin mahnının tempi ilə dumbulu çalar, iştirak edənlər də aşağıdakı mahnını oxuyardılar:

Əlif - Allah adın eylədim əzbər,
Bey - buyurdu lütf, siyan çağıdır.
Tey - Tarallah, söz sünbəsəy,
Cim - cəmalın görcək əqlim dağılır.
Hey - hesab çəkər.
Xey - xəyaldadır.
Dəl - gəncüm üstə istemaldadır.
Vo - vəlidir,
Müşkülləri həll edər
Laməlifla
Möminlərə yol edər.
Ye -yə yalvar
Murad səni qul elər.
Qibləgahə ərz etməyin çağıdır,
Ayn - Əli Kəvsər saqıdır.

Zorxana alətlərindən üçüncüsünün adı “kamada” idi. İran zorxanasında ona “kəbbədə” deyilir. Kamada -3,5 sm qalınlığında, 1 m uzunluğunda, ucları zəncirlə birləşdirilmiş, kamana bənzər dəmir bir alət idi. Zəncirin üstünə

qarmaqvari iti dəmir parçaları bərkidilmişdi. İştirakçı bir əllə kamanın, digər əllə zəncirin ortasından yapışib başının üstünə qaldırmalı, sağa-sola hərəkət etdirməli, başına keçirməli idi. Hərəkət dəqiq yerinə yetirilməli idi ki, qarmaqlar üzə toxunub yaralamasın.

Bunlardan başqa iştirakçılar 1, 2, 3 pudluq daşları da oynadırdılar.

Zorxana hərəkətlərindən biri də “sino oyunu” idi. İran zorxanalarında buna “şeno” deyilir. Lakin, Bakı Zorxanasındakı sino hərəkəti fərqli idi. İştirakçılar cərgə ilə “süfrənin içində üzüşəyi uzanıb, ayaqlarını divara dayayırdılar.”. Sonra iki əllərinin üstə yerdən bir qarış yuxarı yerişir, əvvəl sağa, sonra sola, ən axırda aşağı enər, yerə çatar çatmaz təkrar qalxardılar. Lakin, onların sinələri yerə dəyməməli idi. Hərəkət 120 dəfə icra olunmalı idi. Hər kəs bunu yerinə yetirsə idi, bədən sağlam hesab olunardı. Güclü və məşhur iştirakçılar sino icra edərkən arxalarında xırda bir uşaq oturdardılar. Bu, o adamın qüvvətli olduğunu göstərirdi” [4].

H.Sarabskinin yazdığına görə zorxana hərəkətlərindən sonra iştirakçılar qurşaq tutardılar, yəni, pəhləvanların güləşi başlardı. Görüşlər miyandarın, mürşidin nəzarəti altında keçirilərdi. Bəzən güləşmək üçün bura İranın müxtəlif şəhərlərindən, Hindistandan da pəhləvanlar gələrdi.

Pəhləvanlar görüşdən əvvəl və sonra miyandarın əlini öpərdilər. Ümumiyyətlə Zorxanada ədəb, əxlaq səviyyəsi həmişə yüksək olmuş və bu gün də belədir. Bu işdə Zorxana rəhbərinin- mürşidin rolu əsasdır. “Mürşid” - ərəb sözü olub tərcümədə “doğru yol göstərən” deməkdir. Mürşid öyrətdiyi hərəkətlər vasitəsi ilə pəhləvanların cismini, zikrlər, dualar vasitəsi ilə isə ruhunu inkişaf etdirərək onların kamillik zirvəsinə qalxmasına nail olur. Bu, orta əsrlərdə də belə olmuşdur. Pəhləvan titulu daşıyan şəxslər çox yüksək nüfuz sahibi hesab edilirdi (məsələn Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhləvan). Ona görə də Azərbaycan Zorxanalarını ədəb məktəbi hesab etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. **Qurbanov X.K., Qurbanov S.Ə.** *Zorxana idman növünün təlimi*. Bakı, 2010.
2. **Qurbanov X.K., Ərəbi H.** *Zorxana yarışlarının qaydaları və qanunları*. Bakı, 2010.
3. **Quliyev D.Q.** *Azərbaycan milli güləşi*. Bakı, “Riza” MMC, 2003.
4. **Qurbanov və müəlliflər qrupu.** *İdman güləşi*. Bakı, “Araz”, 2016.
5. **Qurbanov X.K., Qurbanov C.K.** *Zorxana idmanı yeni başlayanlar üçün*. Bakı, 2010.
6. **Мандзяк А.** *Воины ислама*. Минск, “Книжный дом”, 2000.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЗОРХАНЫ И НАЦИОНАЛЬНОЙ БОРЬБЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Я.С. Джалалов, З.З. Мамедов, М.А. Наджафов

Азербайджанская Государственная Академия Физической Культуры и Спорта
yashar.calalov@sport.edu.az, zaur.mammadov@sport.edu.az, mehman.nacafov@sport.edu.az

Аннотация. В данной статье рассмотрена история возникновения и развития вида спорта зорхана на территории Азербайджана, а также его сходства и различия с иранской зорханой. В статье отображены традиционные особенности проведения тренировок по зорхане, описаны спортивные

снаряды и структура выполняемых с их помощью упражнений. Также отмечено влияние занятий не только на физические, но и нравственные качества борцов.

Ключевые слова: зорхана, борьба, история, спортивные снаряды.

**HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF ZURKHANEH AND
NATIONAL WRESTLING IN AZERBAIJAN****Y.S. Jalalov, Z.Z. Mammadov, M.A. Najafov***Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sport*yashar.calalov@sport.edu.az, zaur.mammadov@sport.edu.az, mehman.nacafov@sport.edu.az

Annotation. This article discusses the history of origin and evolution of the zoorkhaneh sport style within Azerbaijan territory, also its similarities and differences with the Iranian zoorkhaneh. The article reflects the traditional features of conducting zoorkhaneh training, describes sport equipment and the struc-

ture of exercises performed with their help. The influence of exercises to wrestlers' not only physical, but also ethical qualities are noted as well.

Keywords: *zoorkhaneh, wrestling, history, sports equipment.*